

GYÁNI GÁBOR

Nemzet, kollektív emlékezet és public history

A múlt reprezentációjának három döntő módjáról (csatornájáról) és egymáshoz fűződő kapcsolatukról szólok a következőkben. Mélyen meggyökeresedett vélemény szerint egyedül a történetírást illeti meg a múlt elbeszélésének, helyesebben a múlt igaz elbeszélésének előjoga. A 19. század dereka óta töretlenül hódító elképzelés megrendülni látszik azonban újabban. Soha nem esett ugyan tökéletesen egybe az *igaz* és a *hihető* történet fogalma, a politikai diktatúrák (a kommunista és a fasiszta totalitárius rendszerek) idején pedig mondhatni szakadékká tágult közöttük a különbség. Azzal, hogy a történelmi igazolásra nagy súlyt fektető politika végletesen instrumentalizálta a történelmi beszédet és hazug ideológiai konstrukciók szolgálatába állította, a történetírás elveszítette ártatlanságát, s vele együtt a szavahihetőségét is. A fejlemény máig ható következményeként akkor is kétkedés fogadja a múlt történetírók által megrajzolt képét, amikor nincs a háttérben már semmilyen *közvetlen* politikai ráhatás vagy sugalmazás. Így vesztette (és veszti el folyamatosan) korábbi biztonságérzetét a tudományos igazság kimondására szakosodott, a racionális gondolkodás alapjain álló történetírás, amelynek ráadásul komoly versenytársai is akadnak manapság. Az akadémiai történetírás – szaktudományos diszciplínaként – a 19. század folyamán intézményesült, és ezzel háttérbe szorult (diszkreditálódott) a múlt hagyományban testet öltő tudata, a kollektív emlékezet premodern és többnyire orális kultúrája. Konkrét vizsgálatok hiányában nem tudjuk felmérni pontosan, hogy mennyire volt képes a történelmi beszéd ezt követően monopolizálni a múltból való beszédet; bizonyosnak tűnik, hogy főként az iskolai történelemtanítás és a tudományos diskurzus sikere komoly társadalmi befolyáshoz juttatta a történészeket. Negatívan hatott viszont e tekintetben a kommunista idők ideológiai gyakorlata, amely látszólag biztosított csupán abszolút befolyást az aktuális történetírói kánonnak, a hivatalos történelemfelfogásnak. Mivel a múlt történészek által megalkotott képe gyakran bizonyult hiteltelennek a kollektív (és a megannyi egyéni) emlékezet igazságaival szemben, a történelmi diskurzus valójában nem fejtette ki azt az elementáris hatást, amit erőnek erejével szántak neki.

A történetírással szemben akkor még csupán látenszen megnyilvánuló bizalmatlanságot, inverz módon, az 1989-es rendszerváltással megnyílt új perspektíva érzékeltette, amely kibontakoztatta a „vissza a történelemhez”, a „return to

history” jelszavában összegzett igényt. Mit értettek akkoriban ezen a jelszón?¹ Nem mást, mint visszatérést a történelem úgymond „normális”, a történészi torzításoktól megtisztított fogalmához, ami alapjában a nemzeti elvű történeti elbeszélés ígéretét és egyúttal a kizárólagosan nemzeti szemléletű történelem követelményét jelentette. Hiszen a kommunista érával járó történetszemléleti torzulások egyik, ha nem is egyedüli összetevője az állítólag denacionalizált történetkép erőltetése és kánonná merevítése volt. Tudjuk, ez a feltevés, vagy inkább vád, erős megszorításokkal fogadható el csupán igaz megállapításként, mivel még a magyar esetben is létezett egy nacionalista és dogmatikusan marxista történetírói kánon, amely 1956 előtt volt leginkább érvényben. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a Kádár-korban birodalombarát múltkép került előtérbe. A többi kommunista országban, így mindenekelőtt Ceaușescu Romániájában ellenben a kifejezetten nacionalista nemzeti történeti narratíva élvezte a hivatalos kánon rangját.

Mondani sem kell, a nemzeti történetszemlélet 1989-et követő restaurációja során is a történészi beszéd maradt a döntő szellemi forrás, aminek az a formája jött akkoriban használatba, amely a kommunista szellemi (ideológiai) hatalomátvétel előtt regnált vagy amely a diktatúra égisze alatt erőltetett mainstream történetírás árnyékában fejtette (fejthette) ki redukált hatását. Idővel ez a forrás is kezdett azonban kiapadni, legalábbis csökkent a vonzereje. Az okok sokrétűek és nem is mindig szűken intellektuális természetűek. Ha az okok szellemiek voltak, akkor abból eredtek, hogy kevesek számára vált csupán újból ismertté a régebbi, az 1945 előtti történetírás; ha pedig ismertté lett is, akkor sem feltétlenül lehetett közvetlenül hasznosítani a tanulságait. Például azért sem, mert nem olyan témák uralták a korábbi történetírói szakirodalmat, amelyek az ezredvégen fontosnak számítottak; rendszerint a középkor állt a valamikori történetírás érdeklődésének homlokterében, napjainkban viszont főként a 19. és 20. század nemzeti történelmi sorskérdései foglalkoztatják a közvéleményt. Tény viszont, hogy az utóbbi egy-két évtizedben reneszánszát éli a régebbi történetírás: bizonyos könyvkiadók egyenesen a két háború közötti (vagy a még korábbi) történettudományi publikációk újbóli forgalomba hozatalára szakosodtak. Ennek nyomán olyan történeti munkák garmadája kerül manapság az olvasóközönség elé, melyeknek ma már többnyire csak tudománytörténeti értéke van. A nagyközönség azonban úgy fogadja őket, mint a hiteles és egyszersmind igaz történetírói beszéd megnyilatkozásait.

Ez utóbbi kérdés közvetlenül átvezet bennünket a nyilvános vagy köztörténelem fogalmához, amit megfelelő magyar kifejezés híján a public history megjelöléssel említek majd a továbbiakban. Habár a korábbi történetírás tisztán tudományos erőfeszítések eredményének tekinthető, produktumainak a jelenbeli terjesztése, a művek mai olvasói fogadtatása ellenben már a nyilvános történelem csatornájában, annak a szellemében zajlik. Hogy mi értendő ezen, arra ké-

1 Gyáni Gábor: Political Uses of Tradition in Postcommunist East and Central Europe. Social Research 60. (1993) 4. sz. 893–913.

sőbb térek ki, már most előre bocsáthatom azonban, hogy a szóban forgó szövegek befogadási módja döntően kultikus jellegű. Ez azt jelenti, hogy minden, ami a múltról szól bennük, a feltétlen igazság erejével hat, nincs ezáltal kitéve a tudományos ethoszból fakadó kritikai attitűdnek.

Itt, ezen a ponton nyomban beleütközünk a kollektív emlékezet problémájába. A Maurice Halbwachstól eredő klasszikus definíció szerint a kollektív emlékezet olyan partikuláris (egyéni vagy csoporthoz kötött) tudat, amely *nem* a racionális megismerés premisszáján alapul, és ez okból szemben áll magával a történetírói beszéddel is.² A kollektív emlékezet és a történetírás fogalmi kettőségének Halbwachs által az 1920-as és 1930-as években kimunkált elve dogmává merevedett idővel; a posztmodern, valamint más körülmények hatására újabban oldódik csupán valamelyest ellentétük. Mind többen sorolják ugyanis ma a történetírást a kollektív vagy a társadalmi emlékezet fogalomköréhez, úgy tartva számon, mint annak egyik sajátos válfaját. Beszédesen vall erről a szemléletváltásról Jan Assmann ismert elmélete a *kommunikatív* és a *kulturális emlékezet* fogalmáról.³

Assmann szerint az emlékezet lényegében gyűjtőfogalom, amely felöleli a múltra referáló *összes* szóba jövő tudati megnyilvánulást. A kommunikatív emlékezet *per definitionem* az élő emlékezet szociabilitáshoz és rituális formákhoz kötött, alapjában orális emlékezési gyakorlata; a kulturális emlékezet, ezzel szemben, a múlt átesztétizált és/vagy tudományossá tett emlékezetben tartásának a módusza, amely írott és másmilyen tárgyias formákat ölt, amilyen például a vizuális reprezentáció vagy az intézményteremtés (múzeumok, levéltárak). Az utóbbinak már az írott történelem is integráns eleme, amely a történetírás működésében valósul meg kifejlett formában.

Assmann sem állítja ugyanakkor, hogy a történetírás és a kollektív emlékezet egy és ugyanazon entitás, bár szerinte konvergálnak. Az Halbwachs felfogásától lassanként távolodó új elképzelést is számos bíráló érte azonban újabban. Aggályok fogalmazódtak meg azzal kapcsolatban, hogy mindinkább elmosódnak a kollektív emlékezet és a történetírás határai. E tendencia kritikája a régi koncepció felmelegítésén nyugszik, nevezetesen azon, hogy ily módon eltűnik a racionális megismerés, a tárgyyszerű történelmi tudat (és tudás) autonómiája. Hadd idézzem Allan Megillt, a jelzett kritikai vélemény egyik legismertebb szószólóját, aki felteszi a döntő kérdést: ki birtokolja valójában a történelmet? A kérdés arra vonatkozik, kinek a joga ellenőrzést gyakorolni afölött, hogy mit tartunk a múltból, és mire hogyan emlékezzünk a múltból. Folytonos igény mutatkozik arra nézve, szól gondolatmenete, hogy *igaz* módon szóljunk a múltból; de kinek

2 Maurice Halbwachs: On Collective Memory. Ed., trans, introd. Lewis A. Coser. University of Chicago Press, Chicago, 1992.; *Uő*: A kollektív emlékezet. In: Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Szerk. Felkai Gábor–Némedi Dénes–Somlai Péter. Új Mandátum, Bp., 2000. 403–432.

3 Jan Assmann: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas-kultúrákban. Atlantisz, Bp., 1999. A kérdés vitatását részletesen áttekintettem: Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és történetírás: kapcsolatuk ellentmondásossága. In: *Uő*: Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010. 68–84.

az igazsága jegyében (és kinek a nevében) idézzük meg a múlt viselt dolgait? Úgy fest tehát a helyzet manapság, hogy a történetírás, amely a nemzet(ek) igazságát képviselte (képviselet mindmáig) racionális érvek kíséretében, fokozatosan adja át a helyét a kollektív emlékezetnek, amely partikuláris csoportok igazság iránti igényeit elégíti ki csupán. Ezek a múltat illető részigazságok nem férnek ugyanakkor össze a tudományos beszéd (a racionális megismerés) kívánalmival. A múlt egymással rivalizáló, egyúttal ellenőrizhetetlen, mert homályos fogalmi alapokon nyugvó, következőképpen önkényes szellemi konstrukciók sokaságára esik szét ezáltal. A múlt történettudománya a végét járja tehát a kollektív emlékezet mai túlbujánzása nyomán, és fennáll a veszély, hogy megszűnik a történelem egységébe vetett tudományos krédó létjogosultsága. Holott az igaz történelem fogalma, szól Megill konklúziója, *nem a múlt emlékezetének egyik szóba jövő változata*, sokkal inkább a kollektív emlékezet tényleges ellenlábas, mivel a kritikája szólal meg általa.⁴

Élénk vita folyik tehát a kollektív emlékezet és a történetírás lehetséges (és kívánatos) kapcsolatáról: nincs azonban többé közvetlen visszaút ahhoz a korábbi meggyőződéshez és gyakorlathoz, amely egyedül a történetírás számára biztosított szabad (legitim) hozzáférést a múlt megismeréséhez, a róla való beszédhez. A korábbi állapothoz való visszatérés elvi lehetetlenségének döntő oka, hogy nem a nemzet jelenti többé a történeti beszéd egyedül érvényes referenciáját. A nemzetállam szociopolitikai realitása tette korábban (lényegében véve napjainkig) lehetővé, hogy a modern és szakszerű történetírás valóban benne gyökerezhessen a történetíró saját korának a valóságában. Ez abból eredt, amit Hayden White egy bizonyos összefüggésben így fogalmazott meg: „a történelem értelmezésének módja fontos meghatározója annak, hogy milyen politikát tartunk realistának, kivihetőnek, társadalmilag felelősnek”.⁵ Az akadémiai történetírás ilyenformán mindig a reálisat és nem a képzeletbelit vagy az utópisztikusat posztulálja; ennek a valóságnak a feltárását (elbeszélését) pedig a sajátosan történeti módszer, a historizmus eljárásának az alkalmazásával alapozza meg és általa igazolja egyúttal. A modern nemzetállam – önön idő- és térbeli teljességében – ugyanakkor mintegy felkínálja a történeti megismerés számára ezt a fajta realitást mint referencialitást, így nem csoda, ha minden igazi (az igazat elbeszélő) modern történetírói narratíva főképp vagy egyedül a nemzeti múltat jeleníti meg.

Amikor azonban a nemzet nem képezi többé (hiánytalanul) az egyedül lehetséges történelmi referenciát, kezünkbe adva ezúton a múlt elbeszélésre váró történeteit, semmi sem állhatja az útját annak, hogy a kollektív emlékezet is bejelentse igényét a múlt (vagy inkább a tetszőleges múltak) legitim elbeszélésére. Ezt a legitimitásigényt segíti az a közkeletű tapasztalat (felismerés) is, hogy a

4 Allan Megill: *Historical Knowledge, Historical Error. A Contemporary Guide to Practice.* University of Chicago Press, Chicago, 2007. 18., 22., 37.

5 Hayden White: *A történelmi értelmezés politikája: szaktudománnyá válás és a fenséges kiszorítása.* In: *Uő: A történelem terhe.* Osiris, Bp., 1997. 235.

történetírás nem váltotta be mindenben a hagyományban megtestesülő történelmi tudás és történelmi tudat leváltására tett korábbi ígérését. A szakszerű akadémiai történetírás kezdettől a nemzeti identitás megteremtésében és fenntartásában töltött be múlthatatlanul nagy társadalmi (ideológiai) szerepet. S mint ilyen, a hagyományteremtő és a hagyományt éltető funkciót is vindikálta magának. Ennek következtében sohasem nélkülözhetette maradéktalanul a mitizálás, a mítoszképzés tudományosan álcázott eljárás módját. Arra a kollektív memóriára emlékeztetett tehát ennek folytán, amely a múlt alapjában mitológikus konstruálását végzi szokásszerű módon.⁶

S hol van a helye mindebben a public historynek, a nyilvános vagy köztörténelemnek? Kezdjük mindjárt a fogalom meghatározásával. A public history a múlt rendszerint olyan képével szolgál, amire a köznek mindig égetően nagy szüksége van, amire, *úgy tűnik*, közvetlenül igényt formál. A múlt így megformált képe eltérő forrásokból eredhet, egyebek közt a történetírás is szerephez jut(hat) abban, hogy mi hogyan szólal meg a public history jóvoltából. Ténylegesen a kollektív emlékezet szerepe a valóban döntő abban, hogy mi jelenik meg a public history keretében a múltból.⁷ Különös előszeretettel fordul a public history az élő emlékezet (a generációs memória és a kommunikatív emlékezet) által könnyűszerrel befogható múlt felé. Az oral history is bekapcsolódik e ponton a public historyt megteremtő folyamatba: nehezen túlbecsülhető szerepe volt évtizedekkel ezelőtt az oral historynek a nyilvános történelmet foglalkoztató kérdéseknek már a pusztán megfogalmazásában is. Ahogyan Horváth Sándor nemrégiben fogalmazott: „A nyilvános történelem, a tömegmédiá és az oral history térhódítása kéz a kézben járt. A magnószalagokra vett interjúk és a média lehetővé tették, hogy a történelmet másként – ráadásul népszerűbb formában – beszélje el a hatvanas években színre lépő új generáció.”⁸ A tömegközlelési eszközök és az oral history összefonódása mutatja a public history ellenállhatatlan erejét, hiszen olykor az új történetírások törekvéseivel is összhangba tud ily módon kerülni. Holott a public history és a történetírás alapjában *két külön entitás!* Különbségük alapja, hogy az akadémiai történetírás kérdéseket fogalmaz meg a múlttal kapcsolatban, a public history viszont már eleve kész válaszokkal szolgál azt illetően. Nem a kutatás, hanem a múlt aktuális célokra való felhasználása, továbbá mondandójának a tömegkultúra médiái révén történő forgalomba hozatala, annak széles körű terjesztése a public

6 Vö. *Pierre Nora*: A megemlékezés kora. In: *Uő*: Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok. Napvilág, Bp., 2010. 298–326.; *Gyáni Gábor*: A kollektív emlékezet két formája: hagyomány és történelmi tudás. In: *Uő*: Az elveszített múlt i. m. (3. jz.) 85–102.; *Chris Lorenz*: Drawing the Line: ‘Scientific’ History between Myth-making and Myth-breaking. In: *Narrating the Nation. Representations in History, Media and the Arts*. Ed. Stefan Berger–Linas Eriksonas–Andrew Mycock. Berghahn Books, New York, 2008. 44–51.

7 A fogalom eltérő meghatározásaihoz és változatos tematikai értelmezéseihez vö. *David Glasberg*: Public History and the Study of Memory. *The Public Historian* 18. (1996) 2. sz. 7–23.; *Jeremy Black*: Using History. Hodder Arnold, London, 2005.

8 *Horváth Sándor*: Muszáj interjúzni? (Az oral history mint nyilvános és/vagy szakszerű történelem). *Forrás* (2011) 7–8. sz. 25.

history fő vagy egyedüli rendeltetése. Ágensek hosszú sora jelenti be igényét a public history aktív használatára: éppúgy megtalálhatók közöttük a tömegkultúra profitéhes vállalkozói, mint az állam, az egyház, egyes politikai mozgalmak vagy a társadalmi, a civil szerveződések. A public history, ezek szerint, a múlt olyan változatos felhasználása, amely a tömegmédiá különféle csatornáinak az igénybevételével tör utat magának a nyilvánosság felé, magán- és közcélokat egyaránt kiszolgálva.

S miután a tömegkultúra a modern társadalmak ma úgyszólván egyedül hatékony kohéziós ereje, legfőbb tudatformáló tényezője, nem túlzás, ha kijelentjük: *napjainkban a public history a múltra való emlékezés egyik legfontosabb éltető közege*. Olyan tág megnyilvánulásainak a köre, hogy a pusztá felsorolásuk is hosszú sorokat tölthetne meg. Így csupán emlékeztetek rá, hogy a piaci szféra által hasznosított nyilvános történelem előszeretettel épít a vizuális reprezentáció egyre bővülő eszköztárára, a filmiparra, a tv-csatornák (History Channel) szakadatlan kínálatára vagy a digitális technika megannyi más formájára.⁹ Ehhez társul a hozzájuk képest kisebb határfokú nyomtatott, ám szintén a kommerciális szempontoknak alárendelt történelmi magazinok bő kínálata. Fél tucat ilyen orgánus létezik jelenleg idehaza: a nagy múltú *História*, a szintén hosszabb ideje megjelenő *Rubicon* és az újabban jelentkező *Múlt-kor* mellett ott találjuk a *Nagy Magyarország*, a *Trianoni Szemle* (amit, állítólag, a megszűnés veszélye fenyeget újabban) és a frissen csatasorba lépett *BBC History – A világtörténelmi magazin* című orgánusokat. A kereskedelmi vállalkozásként működtetett, jóllehet politikai (állami, egyházi, civil társadalmi, sőt politikai mozgalmi) akaratot is kifejező public history ágenseként számolhatunk továbbá az erre szakosodott könyv- és CD-kiadói és -terjesztői hálózattal, valamint a történelmiesített tömegkultúra előállításával és forgalmazásával (nemzeti rockzene, nemzeti viselet).

Áttekintésünkben is kitűnhetett, hogy a public history diffúz világa szoros, ugyanakkor differenciált kapcsolatokat ápol a kollektív emlékezettel, és persze a történetírással is. Amikor az oral history kezdte kinőni mozgalmi jellegét, hogy idővel betagozódják a szakszerű történetírásba, továbbra is őrizte a nyilvános történelemmel létesített korábbi élénk kapcsolatát; másként szolgálja viszont ennek során a public historyt, mint teszi a kollektív emlékezet, amely szoros szimbiózisban, rokonságban áll a nyilvános történelemmel. És itt van végül a múzeum, amely a köztörténet pregnáns színtere ugyan, az esetek nagyobbik hányadában azonban a tudomány bekapcsolásával „népnevelői” és szórakoztatási

9 1994-ben az amerikai George Mason Egyetemen néhai Roy Rosenzweig megalapította a Center for History and New Media (CHNM) elnevezésű, ötven kutatót (történészeket, más tudósokat, illetve számítógépes szakembereket) foglalkoztató központot, amely a digitális médiára és a számítógépes technológiára alapozva kívánta demokratizálni a történelmet (a történetírást); kimondott célja volt megszólaltatni a különféle hangokat (multiple voices), hogy a legszélesebb közönséget elérve a történelem kutatásában és elbeszélésében való közvetlen társadalmi részvételre ösztönözze az embereket. Bővebben *Claudio Fogu: A történelmi tudat digitalizálása*. *Aetas* 26. (2011) 3. sz. 176–193.

funkciót tölt be.¹⁰ Visszatérve egy pillanat erejéig az írott, a történelmi magazinok formájában megszólaló köztörténethez, nyilvánvaló különbség állítja szembe egymással, ha nem is kizárólag csupán a témaválasztásban, sokkal inkább a témák exponálásában, a *História* és a *Rubicon*, valamint a *Nagy Magyarország* és a *Trianoni Szemle* című orgánumokat. Erre a kérdésre más összefüggésben később még visszatérek.

Azt igyekszem a továbbiakban megragadni, hogy milyen lehetőségek nyílnak egyfelől és milyen veszélyek rejlenek másfelől a történelmi tudás termelésének és terjesztésének a public history által működtetett gyakorlatában. A public history ma feltartóztatatlannak tetsző expanziója a demokratizálás útját egyengeti, hiszen a történelmi tudás egyedül érvényesnek tartott kánonja helyett az alternatív történetképek és műtszemléletek közötti szabad választás lehetőségét kínálja. És ez a fejlemény akár még üdvözlendő is. Ez a szabadság azonban olykor végletes formát ölthet magára akkor, midőn a „mindenki a maga történelmét írja-írhatja” program jegyében digitális úton előállított és nyilvánosan hozzáférhetővé tett történelmi elbeszéléseket teremt. Az oral history maga is az a történelmi-történetírói műfaj, amely egy efféle törekvés előtt töri az utat, jóllehet szaktörténeti tevékenységként kíván ma már elismerést kivívni magának. Se szeri, se száma a magánkiadásban, nemegyszer pedig zugkiadók által forgalomba hozott, félig-meddig memoárjellegű, részben a történetírói elbeszélést imitáló könyveknek, amelyek egy külön erre szakosodott könyvesbolti hálózatban (Szkíta), sőt gyakran már az átlagos (vidéki) könyvesboltokban is könnyen megvásárolhatók, vagy pedig az internet útján szerezhetőek be.

Áttérve a tartalmi kérdésekre, a hazai public history érdeklődésének előterében az őstörténet, Trianon és a II. világháború, újabban pedig pótlólagosan 1956 kérdése áll. Trianon körül alakult ki a legfejlettebb nyilvános történelem, amely ma szinte már egy teljes intézményes univerzumot képez. Olyan toposzt kínál Trianon a public history számára, amiben könnyen összekapcsolódhat egymással a kommerciális alapokon nyugvó memóriaiipar és az állami, a helyhatósági, az egyházi, a civil társadalmi és a politikai mozgalmi ágensek ez irányban megmutatkozó heves érdeklődése. A korábban már említett két történelmi magazin, a *Trianoni Szemle*, valamint a *Nagy Magyarország* tisztán piaci vállalkozás, homály fedí azonban (noha a *Heti Válasz* újságírói is firtatták már), hogy mely tőkés körök tartják őket életben. Élvezik ugyanakkor a 2010 tavasza óta kormányzó pártok nyilvánvaló jóindulatát is; a *Nagy Magyarország* 2012-ben (elsőként) részesült a Nemzeti Kulturális Alap támogatásában. Az elmúlt évben pedig megfigyelhettük, hogy a Trianon-kultusz fő hazai specialistájaként számon tartott Raffay Ernő is kezdi kivívni a hivatalos (a politikai) körök megbecsülését: 2011 nyarán, a szokványos trianoni kommemoráció alkalmával, a Fidesz által vezetett zuglói önkormányzat emlékező tanácskozásán Raffay volt a főelőadó.

10 Barbara Franco: Public History and Memory: A Museum Perspective. *Public History* 19. (1997) 2. sz. 65–67. A „muzeológiai kontextusról” folyó diskurzust összefoglalja Veera Rautavuoma: Liberation Exhibitions as a Commemorative Membrane of Socialist Hungary. University of Jyväskylä, Jyväskylä, 2011. 32–59.

A Trianon-kultusz módfelett összetett társadalmi jelenség, nem vitás azonban, hogy a public history közegében talált méltó otthonára. A kultusz működtetése során gazdag könyvtermés lát folyamatosan napvilágot, amiben előkelő szerephez jut a Horthy-kori revizionizmust reprezentáló valamikori könyvtermés „újralfelfedezése” és újrahasznosítása. Hasonlóan fontosak a Trianon-körök, melyek száma minden bizonnyal tekintélyes, ha közelebbről nem is ismert. Ezen intézményesült helybéli erők szorgalmazzák elsősorban a Trianon-élművek felállítását, el is látva egyúttal a gondozásukat, mely tevékenységet gyakran a helyi önkormányzatok támogatásával végzik. S mondani sem kell, kezdeményező (szervező) szerepet visznek a szokásos évi június 4-i Trianon-kommemorációkban. A szóban forgó társadalmi egyesületek adják egyúttal a Trianon-kultuszt ápoló publikációk, vizuális reprezentációk (a Koltay Gábor által rendezett és szinte kultikusnak ható *Vérző Magyarország – Trianon 90. évfordulójára* című film) fogyasztásának a fő társadalmi bázisát is. Ők alkotják továbbá a kommunikatív emlékezetet életben tartó ankétok közönségét, ahol a Trianonra specializált „nyilvános történések” adnak elő. Minderről a tortenelemportal.hu című weblap folytonosan tájékoztatja az érdeklődőket. (Mint ahogyan arról is innen szerezhethet tudomást a honlapra ellátogató internetező, hogy milyen „nemtelen” támadás érte a *Nagy Magyarország* című történelmi magazint, amikor jelen írás néhány hónapja előadásként elhangzott az MTA Történettudományi Intézetében egy, a public history kérdésének szentelt vitauülésen.) A popzene világában működő, a kultuszhoz közvetlenül kapcsolódó zenekarok szeánszait említhetjük végül: ezeket a produkciókat időnként még a helyi tv-csatornák is rögzítik és sugározzák.

Rövid summázata ez csupán a public history eszközeivel és annak a célzatosságával előállított, kisebb-nagyobb körben propagált emlékezeti kultúrának és memóriaiparnak, amely egyre inkább kezdi áthatni nemzeti önszemléletünket is. Kérdésként vetődik fel ezek után, milyen esélyei vannak vajon vele szemben a történetírói (a tudományos) múltértelmezésnek, amely nem közvetlen politikai hasznosításra készül¹¹ és nem is a társadalom szórakoztatását szolgálja.¹² Az akadémiai (egyetemi, szaktudományos) történetírás többé-kevésbé sikerrel ellenállt eddig a public history növekvő vonzerejének, a jövő útjai azonban kiszámíthatatlanok.

A public history az identitáspolitikát készségesen kiszolgáló memóriaipar eklatáns megnyilatkozása, annak mintegy a rutinszerű működési módja; a kollektív emlékezetet hozza mozgásba, és feltett szándéka, hogy viszonylagossá tegye a történések történelmét, amelynek a teljes eltörlésére tör végcél gyanánt. Ez a sokaknak meglehetősen vonzó opció, amely egy magamfajta történész számára azonban riasztó perspektívát sejtet, súlyos kihívás az akadémiai tudományosság számára. Ez okból átgondolt reakcióra kell vagy kellene hogy készítse azokat a történészeket, akik a tudományos ethosz képviselőit a történelem

11 Vö. *François Hartog–Jacques Revel: A múlt politikai felhasználásai. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2006.; Margaret MacMillan: The Uses and Abuses of History. Profile Books, London, 2010.*

12 *Fogu, C.: i. m. (9. jz.).*

politikai instrumentalizálása vagy a történelmi szórakoztatás elé helyezik. A public history jelenségével való beható foglalkozás nem az ott hirdetett tézisekkel, az általa sugallt történelemképpel való közvetlen konfrontációt írja elő szükségképpen a történész számára; ez úgyszólván hiábavaló vállalkozás lenne. Többek közt azért, mert (1) az akadémiai történetírás számára nem adott az a módszertani szabadság (vagy inkább szabadosság), amit a nyilvános történelem művelése magáénak tudhat, így pedig nehezebb elfogadtatnia álláspontját a laikus közönséggel; (2) nem feltétlenül vált ki a szaktörténészekből nagy lelkesedést az intellektuálisan nem igazán emelkedett, színvonalában többnyire lehangoló vita vég nélküli folytatása a public history egyes szorgalmazóival; (3) amikor a public history kiprovokálja a történelem bizonyos kérdéseinek a megítélésével kapcsolatos nézeteltéréseket, a történészek vitakészségét erősen visszafogja, hogy nem szeretnék velük egyenrangú szellemi partnerként elfogadni a kihívókat; (4) jóval érdekesebb, a racionális gondolkodás szempontjából sokkalta fontosabb teendőnek tekinti ugyanakkor a történetírás a public history alkotta jelenség természetének, sajátos okainak és egyes következményeinek az elemzését, ezzel rávilágíthat ugyanis a történelem mai gondolati aktualitásának a fő dilemmáira. A public history jelenségét ecsetelve magam is ez utóbbi irányban haladok tovább, amikor arra a kérdésre keresem a feleletet, hogy milyen kollektív emlékezeti hagyományok uralják vagy hatják át a mai magyarországi közgondolkodást és milyen kapcsolat fűzi őket a historizáló politikai kultúrához, egyszóval: milyen identitáspolitikai szab ma irányt a történelem tisztán emlékezeti kultiválásának.

A magyar „emlékezet helyei” és a traumatikus múlt

Hofer Tamás bevallotta a magyar „emlékezet helyeit” kívánta 1994-ben bemutatni a Néprajzi Múzeumban rendezett, „Magyarok »Kelet« és »Nyugat« közt. Nemzeti jelképek és legendák” című kiállítással. Pierre Nora tanítását követve arra az álláspontra helyezkedett, hogy a 19. század óta hatalma teljében lévő nacionalizmus mai elhalványodásával határozott igény mutatkozik a nemzet (a nemzeteszme) új modellje iránt. A kiállítás koncepcióját így foglalta össze: „a magasztos és áldozatokra hívó hazafiság helyett egy olyan szórakoztató, néha turista kalauzhoz hasonló vezetést kínál [a kiállítás] a »nemzeti múlt közkertjében«, mely módot ad, hogy mindenki saját egyénisége, ízlése szerint állítsa össze azt a [z ország] változatot, mely a közös hazában (tehát azon belül) sajátosan az övé. [Hiszen immár] nem a homogén kultúra és magatartás adja [...] a nemzet egységét, hanem a különböző, esetenként egymással ellentétes, egymást kizáró álláspontok komplementer voltának elismerése.”¹³ Félreértés ne essék, nem azt állította Hofer, hogy a nemzeti identitás minden korábbi jelentőségét elveszítette volna mára, sőt. Tény viszont, hogy nem tarthat többé igényt a nemzet(állam) arra a kizárólagosságra,

13 Hofer Tamás: Kiállíthatók-e a magyar „emlékezet helyei”? BUKSZ 6. (1994) 4. sz. 468.

ami megelőzően a sajátja volt. Számot kell ugyanis vetni azzal, hogy a tartalmukban egymásnak ellentmondó, ha egymást feltétlenül nem is kizáró országtudatok egymásmellettsége tesz ma egy országot ténylegesen nemzetté.

Hogyan értékelhetjük közel két évtized múltán a programként ható felidézett nemzetfelfogást? Tagadhatatlan, hogy a nemzet politikai, gazdasági és társadalmi adottságként azóta is folyamatosan tovább gyengül. Se szeri, se száma az ezt a megállapítást alátámasztó friss fejleményeknek. Tapasztalati tény továbbá, hogy a klasszikus, a 19. századi jellegű nacionalizmus ma újfent reneszánszát éli Európa számos országában a politikai diskurzusok kísérőjelenségeként és olykor azok eredményeként. Ugyancsak szemléletes példával szolgál erre napjaink hivatalos (politikai) Magyarországa.

Mind nagyobb a jelentősége az emlékezetnek a nemzettudat tekintetében is. Amikor előtérbe kerül a kollektív emlékezet és a nemzet közötti összefüggés, különös jelentőséget nyer a tér és az ember közötti viszony sajátos alakulása a nacionalizmus (a nemzetállamok) korában.¹⁴ Pierre Nora külön kiemeli a hely központi szerepét a nemzethez való megváltozott viszonyban. Egyszerre beszél a francia historikus ennek kapcsán az anyagi (a fizikai mivoltában megtapasztalható), a szimbolikus, valamint a funkcionális helyekről, amelyek olykor át is alakulnak egymásba. „Egy látszólag tisztán anyagi természetű hely, például a levéltári raktár csak akkor válik emlékezhellyé, ha a képzelet szimbolikus jelentéssel ruházza fel. Egy tisztán funkcionális jelenség, például egy iskolai tankönyv, egy végrendelet, egy bajtársi szövetség csak akkor tekinthető emlékezhelynek, ha valamilyen rituálé kapcsolódik hozzá. Az egyperces néma csend, amely a szimbolikus megjelenés szélsőséges példája, valójában egy időbeli egység.”¹⁵

Olyasmire emlékezünk a helyek révén, annak az emlékezetére „szóltának fel” az emlékezet számára fenntartott helyek, amikről többnyire nem szerezhettünk közvetlenül tapasztalatokat. Részben azért nem, mert régen volt eseményekről és dolgokról van szó; részben azért, mert bár velünk egy időben zajló eseményekre és tapasztalatokra referálnak, mégsem tapasztalhatjuk meg őket kézzelfogható módon, így csupán a közvetítés, a reprezentáció útján férhetők hozzá. Amikor például különös jelentősége van számunkra mindeme dolgoknak a nemzeti érintettség okán, akkor viszonylag gyorsan és könnyen bekerülhetnek ezek az események a közösségi emlékezés áramkörébe. Az észak-dunántúli vörösiszap-ömlés, amit a róla szóló híradás pillanatok alatt nemzetközileg ismert eseménnyé tett, olyan helyi tragédia volt, amely már a megtörténtét követő évben (2011-ben) is kommemoráció tárgyát képezhette. Így válhatott a szóban forgó tragikus esemény nemzeti emlékezeti helylé, számos hasonló történetstől eltér-

14 Vö. Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei. Szerk. Cieger András. Atelier, Bp., 2009.; Gyáni Gábor: A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás. In: *Uő: Az elveszített múlt* i. m. (3. jz.) 103–116., 237–265.; Zombory Máté: Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után. L'Harmattan, Bp., 2011.

15 Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. In: *Uő: Emlékezet és történelem között* i. m. (6. jz.) 27.

rően, melyeknek nem keltették hírét bekövetkeztük pillanatában, és/vagy nem tehettek szert – a közvetlen (nemzeti) érintettség hiányában – különleges emlékezeti értékre.

A modern nemzet, mai fogalmaink szerint, konstruálás eredményeként jött létre a nem is túl távoli múltban; ennek ellenére, vagy éppen e tény hatására, módfelett sikeres tárgyi valóság lett belőle az idők során. A nemzet mint valamiféle közvetlenül megfigyelhető tárgyi valóság – „elképzelt közösségként” – életünk és tapasztalataink *szilárd (intézményi) bázisát alkotja*.¹⁶ A nemzet mibenléte három, egymástól elkülönülő síkon, úgymint politikai, gazdasági-szociális és kulturális vetületben ragadható meg. Nem vitás, mindhárom dimenzióban sokat csorbult az utóbbi időben a nemzet valamikori szinte teljes körű önállósága, ami egyértelműen a globalizáció számláját terheli. A helyzet ennek ellenére úgy fest, hogy továbbra is az egyes nemzeti kormányok intézkedései szabják meg, ha talán nem is minden részletében, a modern európai nemzetállamok polgárainak a mindennapi életét. Így a honi munkaerőpiacok, a nemzet adott politikai keretei között érvényesített adózási szabályok és oktatási rendszerek kötelékeiben zajlik napjainkban is legtöbbünk élete. Továbbá: a kulturális értékek és normák univerzalizálódása ellenére sem szűnt meg hatni a nemzet, hiszen változatlanul a benne és általa megtestesülő kulturális partikularitás biztosítja az otthonosság különleges érzését, sőt mi több, a jelentések tág univerzumához való hozzáférés kódjait is a nemzeti kultúra adja kezünkbe.¹⁷ Erre a pontra érve, azon nyomban vissza is térhetünk a nemzet mint emlékezeti entitás korábban megpendített problémájához.

Nincs abban semmi új, hogy a nemzet, képzelt közösségként, egyszersmind emlékezeti közösség is, vagy mindenekelőtt éppen az. Sokan úgy tartják, a nemzet – politikai közösségként – a francia történeti fejlődés eredménye. A francia nemzettudat kiemelkedő 19. századi teoretikusa, Ernest Renan ennek ellenére határozottan azt vallotta: „A nemzet: lélek, szellemi alapelv.” Következésképpen, szólt tovább Renan eszmefuttatása, a nemzet annyi, mint „emlékek gazdag örökségének a közös birtoklása”. Másként szólva: „Megosztani a múlt dicsőségét és keserveit, [...] annak tudatával rendelkezni, hogy egykor közösen szenvedtünk, örültünk, reménykedtünk.”¹⁸

A nemzet mint emlékezeti közösség „ősrégi” nacionalista eszmény tehát, amely egyebek közt a történetírás munkálkodása nyomán rögzült idővel a természetesség erejével az állampolgárok tudatában. Úgy felelt meg a szakszerű, az akadémiai történetírás e magasztos feladatának, hogy a nemzet mint természetes adottság mitikus koncepcióját állította a modern történeti tudat középpontjába. Ennek jegyében beszélte (beszéli) el a történetírás – a racionális diskurzus szabályaihoz igazodva – a múltnak jószerivel csak a külön nemzeti entitások keretei

16 *Benedict Anderson: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* L'Harmattan–Atelier, Bp., 2006.

17 Bővebben *Gyáni Gábor: Sorskérdések és az önmegértés nemzeti diskurzusa a globalizáció korában.* In: *Mi a magyar most?* Szerk. Sándor Iván. Kalligram, Pozsony, 2011. 21–46.

18 *Ernest Renan: Mi a nemzet?* In: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus.* Szerk. Bretter Zoltán–Deák Ágnes. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 185.

közt hitelt érdemlő históriáját. Az ilyen értelemben unikális nemzeti történelem mondhatni időtlen entitás, tekintve hogy leginkább a késő antikvitás koráig visszanyúló folytonosság jellemzi.¹⁹ Napjainkban, amikor komoly versenytársra lelt a történetírás a kollektív (a társadalmi és/vagy a politikai) emlékezetek konstrukcióiban, amelyek a múlt pluralizálásában érzik otthon magukat, nem tartható fenn tovább az egy és oszthatatlan nemzeti történelem hagyományos fogalma. Nem csoda ezek után, ha magának az akadémiai történetírásnak a berkein belül is akadnak már hívei azon eretnek elképzelésnek, mely szerint egynél több nemzeti múlt beszélhető el tudományosan igaz, racionálisan legitim módon.

Nincs ezzel különösebb baj mindaddig, amíg nem ragaszkodik újból (vagy huzamosabb ideje) az állam – a nemzeti (nemzetállami) történelmi emlékezet legfőbb őre – a renani értemben vett homogén nemzeti emlékezet kánonjához.²⁰ Abban az esetben sem okozna különösebb problémát a nemzeti múlt mint egységes történelem fogalmának a felbomlása, ha nem lennének továbbra is adva mindazon oszthatatlan történelmi tapasztalatok, amelyek annak ellenére is identitásbiztosító erővel rendelkeznek, hogy a referált múlt legtöbb következménye már jó ideje elenyészett, a múlt valaha volt értelme pedig idővel alaposan megváltozott.

Kiemelkedő hely illeti meg a magyar nemzettudat szempontjából a Trianon-szindrómában összegzett kollektív memóriát. A dolog vitathatatlan jelentőségét mutatja a Trianonra való mai (és újbóli) emlékezés fokozódó szerepe, a Trianon körüli, ma szinte már rituális kommemorációs kultusz elevensége, ami éppúgy áthatja a politikai szférát, mint a civil társadalom mindennapi életgyakorlatát. Mindennek a múltba, pontosabban a Horthy-kori közelmúltba visszanyúló előzményeit már jól ismerjük;²¹ Trianon kollektív emlékezetének 1989 utáni feléledését és a napjaink politikai diskurzusában betöltött szerepét pedig lassan szintén kezdjük megismerni.²² Aligha akad Trianon emléken kívül még egy olyan magyar történelmi referencia, amely hozzá hasonló erővel volna képes betölteni a *par excellence* magyar emlékezeti hely szerepét. Mi vajon a jelenség magyarázata?²³

19 Patrick J. Geary: *The Myths of Nations. The Medieval Origins of Europe*. Princeton University Press, Princeton, 2002.; *Narrating the Nation* i. m. (6. jz.).

20 Ennek számos beszédes példájával szolgál a világ szinte minden tájáról: *MacMillan, M.*: i. m. (11. jz.) passim.

21 *Zeidler Miklós*: A revíziós gondolat. Osiris, Bp., 2001.; *Uő*: A magyar irredenta kultusz a két világháború között. Teleki László Alapítvány, Bp., 2002.; *Ablonczy Balázs*: Védkunyhó. Idegenforgalmi fejlesztés és nemzetépítés Észak-Erdélyben 1940 és 1944 között. *Történelmi Szemle* 50. (2008) 507–533.

22 *Romsics Gergely*: Trianon a Házban. A Trianon-fogalom megjelenése és funkciói a pártok diskurzusában az első három parlamenti ciklus idején (1990–2002). In: *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Szerk. Czoch Gábor–Fedinecz Csilla. Teleki László Alapítvány, Bp., 2006. 35–52.

23 Hasznos szempontokkal járul hozzá a dolog értelmezéséhez: *Aleida Assmann–Linda Shortt*: *Memory and Political Change: Introduction*. In: *Memory and Political Change*. Ed. Aleida Assmann–Linda Shortt. Palgrave Macmillan, London, 2012. különösen 6–8.

Számos tényező játszik közre a dolgok ilyen alakulásában, mindenekelőtt az, hogy Trianon emlékezeti hely minőségében: (1) tisztán fizikai vagyis materiális entitás (is), mivel területváltozással egybekapcsolt traumatikus (traumatizáló hatású) eseményre utal; (2) olyan sorsfordító történelmi esemény, amelynek – némi megszakítással (1945–1989) – kezdettől intenzív, majd újból élénk a kommunikatív emlékezete; (3) olyan, eleve tragikusnak ható, ezáltal könnyen cselekményesíthető múltbeli esemény, amely zavartalanul be tud tagozódni a nemzeti múlt megszokottan tragikus tónusban előadott mesterelbeszélésébe;²⁴ (4) olyan esemény referenciájául szolgál, amely könnyen befogadható, evidens értelmezéssel szolgál(hat) Magyarország és a nagyvilág, mindenekelőtt a Magyarország és a Nyugat, valamint a Magyarország és a szomszédos országok közötti viszony *mindenkori* lényegére nézve. Így, ennek folytán a Nyugathoz idővel a magyar nemzet sorsa iránt közömbös, olykor vele szemben kifejezetten ellenséges erő imázsa tapad.²⁵ Ebből ered továbbá, hogy a szomszédos országok, ahol a magyarok kisebbségi sorban élnek, tartósan és rendíthetetlenül mint ellenségek rögzülnek a magyar nemzettudatban. A szomszédos nemzeti tudatok hasonlóképpen a magyar népet tekintik legfőbb nemzeti ellenségüknek. Az ellenségek kölcsönössége a Trianon-szindróma reciprok hatásából fakad.

Nem lehet tehát különösebben csodálkozni azon, ha napjaink feléledő Trianon-kultuszát a public history kommunikációs eszköztárát kimerítően hasznosító szélsőjobboldal szorgalmazza leginkább. Ez a politikai erő egyszerre hirdeti a területi revíziót és az euroszkepticizmus programját. A MIÉP kezdte a sort még az 1990-es években, újabban pedig a 2010 óta parlamenti pártként is ténykedő Jobbik folytatja ezt a gyakorlatot. A szomszédos politika tágan vett fogalma kapcsán is szinte mindig és kizárólag Trianon a legfőbb szellemi iránytű azok számára, akik a Trianon-szindróma kultikus emlékezeti helyé szilárdításán szorgoskodnak. Ezért is szíthat mindmáig politikai konfliktusokat és a történelem értelmezése körül viszályokat Trianon kérdése (pontosabban az esemény emlékezete) a magyarok és a szomszéd népek viszonylatában.²⁶

Általános magyar emlékezeti hely vajon Trianon? Azért különösen aktuális ma ez a kérdés, mert a jelenleg kormányzó politikai erő érdemben jóval túl lépett már Trianonon mint egyszerű emlékezeti helyen. Hogy mást ne említünk, a kisebbségi magyarok állampolgári, majd magyarországi politikai jogokhoz juttatása *Trianon mint államjogi tény gyakorlati politikai tagadását jelenti egyúttal.*

24 Gyáni Gábor: Identitás, kultusz, történelem. In: *Uő*: Az elveszithető múlt i. m. (3. jz.) 117–133.

25 *Uő*: A nacionalizmus és az Európa-kép változásai Magyarországon a 19–20. században. Történelmi Szemle 49. (2007) 481–482.

26 Vö. *Constantin Iordachi–Marius Turda*: Politikai megbékélés versus történelmi diskurzus: az 1989–1999 közötti román történetírás Magyarország-percepciója. Regio 11. (2000) 2. sz. 129–157.; *Miroslav Michela*: Emlékezet, politika, Trianon. A legújabbkori szlovák–magyar kapcsolatok „új kezdetének” kontextualizálása. Regio 18. (2007) 4. sz. 81–92.; *Zahorán Csaba*: A Trianon-jelenség pozsonyi tükörben. Történelmi Szemle 53. (2011) 591–613. (Ld. még Szarka László tanulmányát e számunkban – a szerk.)

Tapasztalati tény ugyanakkor, hogy ennek ellenére sem képes Trianon *ma-radéktalanul* betölteni a neki szánt integráló szerepet a nemzet (spirituális) életében; képtelen rá, hogy minden további nélkül szimbolizálja a nemzet képzeletbeli közösségét. Főként azért, mert a Trianonhoz mint *vitathatatlanul* közös magyar emlékezeti helyhez fűződő viszony tartalma is pluralizálódott idővel. Korán, nem sokkal az 1989-es rendszerváltást követően, az 1990-es évek elején kitűnt, hogy két párhuzamos politikai diskurzus létezik Trianon kapcsán. A parlamenti beszédek szisztematikus vizsgálatának a tanúsága szerint a politikai erők párt szerinti hovatarozását követve „világosan elválik a történeti sérelmet népi és/vagy történeti szempontból előtérbe helyező jobbközép retorika, és a Trianont elsősorban – káros – társadalmi hatásai alapján megragadó baloldali beszédmód”.²⁷ A jelzett különbség később, ha lehet, tovább mélyült, megmaradt ugyanakkor e téren a jobb- és a baloldal szembenállása mint fő vagy egyedüli választóvonal. Amikor a nemzetpolitikai ügyekért felelős miniszterelnök-helyettes 2011 októberében a tördőfés-elmélet felmelegítésével szórakoztatja hallgatóságát, nyilvánvaló Trianon emlékének a kormány által (is) szorgalmazott erőteljes politikai instrumentalizálása. „Külső ellenségeink csak akkor tudnak legyőzni, ha a belső hazaárulók hátba tudják szúrni az országot. Nem szabad megengednünk, hogy az ország élén olyan figurák állhassanak, mint Károlyi Mihály vagy Linder Béla. Az önök fantáziájára bízom, hogy az aktuális hasonlatot továbbvigyék” – adja közönsége tudtára sajátos politikai üzenetét a miniszterelnök-helyettes. A baloldali politikusok, mondani sem kell, nem így emlékeznek a Trianonhoz vezető útra.

Belső megosztottság hatja át az akadémiai történetírás és a Trianon-kérdés taglalására szakosodott public history közötti viszonyt is: éles elvi ellentét fordítja szembe őket egymással. Nem beszélhetünk azonban arról, hogy a public history *en bloc* a Trianon-kultuszt szolgálja a mai Magyarországon. Kizárólag az olykor a területi revíziót is sugalmazó, a Trianon-kultuszt lelkesen propagáló két történelmi magazin, a *Trianoni Szemle* és a *Nagy Magyarország* képviseli a public historynek ezt a válfaját; ezek az orgánusok egy, az akadémiai történetírás alatt elhelyezkedő történeti szubkultúrát, Kosáry Domokos helyénvaló meghatározása szerint a történeti alvilágot fémmjelzik. Mérhetetlenül nagy távolság választja el őket (a körük felsorakozókat) a *História* és a *Rubicon* című, szintén a public history képviseletében ténykedő történelmi magazinoktól és az utóbbiakban megajzolt Trianon-képtől.²⁸

Milyen esélye volt a múltban és milyen esélyei lehetnek a jövőben annak, hogy a 20. századi népiertások, főként a holokauszt, maguk is nemzeti emlékezeti helyé válhassanak? Ahogyan a múltban, úgy minden jel szerint a jövőben sem

²⁷ Romsics G.: i. m. (22. jz.) 50.

²⁸ Néhány jellemző megnyilatkozás az utóbbiakból: Trianon és a revízió. *Rubicon* 11. (2010) 1. közlönszám; Trianon és a 20-as évek Magyarországa. *Rubicon* 11. (2010) 4–5. sz. A *História* is foglalkozott időnként a kérdéssel, újabban ld. a 2008. évi 6–7. számot.

kerülhet erre sor. Mindez bővebb magyarázatot kívánna azonban, ezúttal egyetlen mozzanatra térek ki csupán.

Ungvári Tamás nemrégiben annak a nézetének adott hangot, miszerint a holokauszt elfelejtése, helyesebben a holokauszt mint lehetséges nemzeti emlékezeti toposz relativizálása szoros, mondhatni oksági kapcsolatban áll a zsidó–magyar együttélés emlékezetének a hazai sorsával. Akár a sikeres, akár a sikertelen asszimiláció képzete társult (társul) a közös zsidó–magyar múlthoz, soha egy pillanatra sem merült fel nálunk komolyan, hogy a magyar múlt egész modern kori története az asszimilációval *együtt* alkot valóban kerek egészet. Máiig sem jött létre széles körű egyetértés azt illetően, hogy „a nem zsidó magyarok emlékezte csak a magyar zsidókéval együtt teljes”.²⁹ Ezért nem is kötheti össze az asszimiláns (és a kevésbé asszimiláns) zsidókat, valamint a magyarokat az a közös tudat, hogy együtt szenvedtek, együtt örültek és közösen reménykedtek valamikor. Éppen az hiányzik tehát a zsidó–magyar, magyar–zsidó történelemből, amit Renan a kifejtett nemzeti emlékközösség mintegy *sine qua non*jaként szabott meg.

A közös emlékezet részbeni vagy teljes hiánya, vagy csupán a töredékessége eltérő okok együttes folyománya. Már a múltban folyton jelen volt a zsidók és a keresztények egymás iránti bizalmatlansága; ez okból a kölcsönös idegenkedés átható érzése jellemezte egymáshoz való viszonyukat. Ennek is volt bizonyos szerepe abban, hogy idővel se válhasson a holokauszt autentikus magyar nemzeti emlékezeti helyé. Holott a holokauszt az a különleges (sokak szerint unikális) történelmi esemény, amely az emberiséget ma megszállva tartó kulturális trauma fő forrásaként elementáris hatást fejt ki a nagyvilágban, annak főként a nyugati felében.³⁰

Egy olyan népirtás emlékezetben tartása és „nemzetiesítése”, ahol a szemben álló felek egyike tisztán áldozatként, a másik pedig kizárólag tettesként, jobb esetben bűnrészes megfigyelőként (bystander) kerül együvé, nehéz és talán lehetetlennek is tűnő feladat. Akad ugyan rá pozitív példa, igaz, egyes-egyedül a holokauszt németországi emlékezte vált a háborút követően újraalkotott nemzeti identitás nélkülözhetetlen elemévé.³¹ Nálunk ez úgyszólván elképzelhetet-

29 Ungvári Tamás: Csalódások kora. A „zsidókérdés” magyarországi története. Scolar, Bp., 2010. 29.

30 Jeffrey C. Alexander: The Social Construction of Moral Universals. In: *Uő: Remembering the Holocaust: A Debate*. With commentaries by Martin Jay, Bernhard Giesen, Michael Rothberg, Robert Manne, Nathan Glazer, Elihu Katz and Ruth Katz. Oxford University Press, Oxford, 2009. 3–102. Az elméletről bővebben: Gyáni Gábor: Kulturális trauma: adott vagy teremtett? *Studia Litteraria* 49. (2011) 3–4. sz. 5–19.

31 A tengernyi irodalomból néhány újabb elemzést említek meg csupán ezúttal. Bernhard Giesen: The Trauma of Perpetrators. The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity. In: Jeffrey C. Alexander et al.: *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press, Berkeley, 2004. 112–154.; Geoff Eley: The Past under Erasure? History, Memory, and the Contemporary. *Journal of Contemporary History* 46. (2011) 3. sz. különösen 562–572.; Aleida Assmann: Személyes visszaemlékezés és kollektív emlékezet Németországban 1945 után. In: *Holokauszt: történelem és emlékezet*. Szerk. Kovács Mónika. Jaffa, Bp., 2005. 355–363.; *Uő: To Remember or to Forget: Which Way Out of a Shared History of Violence?* In: *Memory and Political Change* i. m. (23. jz.) különösen 57–61.

len. Főként azért, mert a magyar holokauszt egy túlnyomórészt partikuláris, szubnacionális szinten elgondolt múltbeli történet végkifejlete, amely – ennek folytán – a zsidó diszkrimináció és tömeggyilkosság múltjaként tart „csupán” számot a kommemorációra. A dolog nyitja abban rejlik, hogy olyan nemzeteszme alkotja nálunk a holokauszt emlékezeti kontextusát, amely feltételesen fogadja be csupán a magyar(országi) zsidókat a tényleges nemzeti közösségbe. Ennek az egyébként ritkán tudatosított nemzeteszme (eszménynek) a hatására nem keletkezhet tehát a holokausztból igazi nemzeti *trauma-dráma*. Következésképpen a mégoly őszinte hivatalos kommemorációs igyekezet ellenére sem válhat a holokausztból – társadalmi szinten – valódi (konszenzuális alapokon nyugvó) nemzeti emlékezeti hely.

A Trianonhoz, valamint a holokauszthoz mint történelmi referenciához kapcsolódó kollektív emlékezet különbségének további fontos oka, hogy az áldozat és a tettes összebékíthetetlen nézőpontja kerül itt szembe egymással. Trianon kultikus emlékezete a múlt történelemellenes felidézésének a vonalán halad, annak felel meg tehát, amit Jan Assmann „hideg” emlékezésnek nevesített. A hideg emlékezés, ezen teória szerint, végzetesen befagyasztja a történelmet, mivel makacs és kétségbeesett ellenállást tanúsít a történelmi változások beáradásával, a szakadatlanul zajló történéseknek akár csak az egyszerű tudomásul vételével szemben is. A hideg emlékezés alternatívája, helyesebben az ellentéte a „forró” emlékezés, az a memorializációs gyakorlat, amely a múlt feldolgozása révén a múlt meghaladását is jelenti egyúttal.³²

Trianon kommemorációja egy, az áldozat nézőpontjából előadott traumadramát visz újra és újra színre, azt beszélve el ennek során, hogy miként vált egy nép – a magyar – a nagyhatalmi döntések áldozatává. A nemzet tisztán mint áldozat szerepel ebben a történetben, mely elszenvedte csupán a Trianon által szimbolizált eseményt, ahelyett hogy cselekvő módon járult volna hozzá a bekövetkeztéhez. Nem csoda ezek után, ha az ekként diszponált nemzeti emlékező közösség nem hajlandó, mert nem is képes Trianon máig ható következményeit kész (befejezett) tényként tudatosítani magában. Miután képtelen a ténylegesen végbement történelem be- és elfogadására, makacsul és változatlanul ragaszkodik a Trianon előtti, vagyis a Nagy-Magyarország eszményében foglalt valóság képzetéhez, a belőle sarjadó magyar identitáshoz. Ezért is tekinthet el oly könnyen a kollektív emlékezet Trianon-kultuszban feloldódó gyakorlata – a hideg emlékezés logikájának megfelelően – az időbeli változásoktól, a múlt traumatikus (sérlemeket keltő) eseményének megannyi fontos következménytől. Érdemes idézni Assmann találó jellemzését az emlékezésnek erről a metódusáról. „Az emlékezetben tartott értelem itt a rendszeresen visszatérőben, nem a rendkívüliben és az egyszerűben rejlik – a folytonosságban és nem a szakadásban, a forgandóságban vagy a változékonyságban.”³³ Hideg emlékezésre készlet már az is, ha valaki (akár egy egész nép) tisztán áldozatként tünteti fel magát

32 Assmann, J.: i. m. (3. jz.) 68–70.

33 Uo. 70.

önnön múltjában.³⁴ Ezzel pedig gyakran együtt jár, hogy az emlékező kizárólagosnak tünteti fel a saját áldozati mibenlétét, hogy ily módon is tagadja, de legalábbis csökkentse mások ehhez fűződő „jogát”, ha nem éppen a tettes szerepét tartva fenn számukra egyedüli lehetőségként.

A Trianon-szindróma imént vázolt mentális konstrukciója arra a hagyományos zsidó emlékezés politikai stratégiára emlékeztet, amit Yerushalmi a Záchor! (Emlékezz!) formulával fejezett ki a témának szentelt inspiráló munkájában.³⁵ A kommemoráció ez esetben sohasem a reális történelemre, hanem egy valaha volt, igaz vagy feltételezett állapotra referál, és akként idézi fel ezt a múltat az emlékezet tartósan rögzült rítusai révén (a szertartásosság elengedhetetlen eleme ugyanis az emlékezés e módozatának), hogy szüntelenül jelenvalóvá, érzékileg átélhetővé teszi a képzeletbeli múltat.

A holokauszt mint *per definitionem* áldozati kollektív emlékezet szintén a hideg emlékezet pregnáns megnyilatkozása; történetesen ebben rejlik az esemény mélyen traumatizáló hatása is. Két hideg kollektív emlékezeti gyakorlat áll tehát szemben egymással, a Trianon-szindróma és a holokauszt által keltett kollektív (kulturális) trauma. Feltétlenül közös bennük, hogy az emlékező közösségek mindkét esetben saját magukat tekintik az egyedüli áldozatnak, nemegyszer épp a másik oldal áldozatának. Ez a feltevés olykor a rideg tényeken, máskor ellenben pusztá fantazmagóriákon alapul.

Kezdetől szorosan összefonódott Trianonnak mint traumatikus eseménynek és kollektív sérelmi forrásnak a képzete a politikai antiszemitizmussal. A két forradalom, különösen az 1919-es Tanácsköztársaság mint afféle „igazi zsidó virscaft” megbélyegzése már eleve magában foglalta a zsidó (társ)tettesség közkeletű vádját.³⁶ A zsidóüldözés lassanként kiterjedő, utóbb tömegvilkosságba torkolló politikájának hivatalosan hangoztatott indokai között mindig megvolt a maga helye a zsidó nemzetietlenség érvének. Tanulságos az a párbeszéd ebből a szempontból, amit az Alliance Israelite Universelle és Khuen-Héderváry Sándor párizsi magyar követ folytatott az első zsidótörvény országgyűlési elfogadása okán. A nemzetközi zsidó szervezet kifejezte nemtetszését a magyar zsidókat sújtó hátrányos megkülönböztetésekkel szemben, hangsúlyozva, hogy a magyarországi zsidók a magyar nemzeti közösséghez tartozónak érzik és gondolják magukat.³⁷ Az „íz-ig-vérig liberális arisztokrataként” jellemzett Khuen-Héderváry válaszában kifejtette: az első zsidótörvény

34 Vö. Takács Miklós: A trauma „vándorló” fogalmáról. Debreceni Disputa 7. (2009) 5. sz. 8.

35 Yosef Hayim Yerushalmi: Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet. Osiris, Bp., 2000.

36 Gyáni Gábor: Posztmodern kánon. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2003. 47–54. Hozzátehetjük: ezzel a váddal részben még a történeti Magyarország felbomlását is alá lehetett támasztani (a tördőfés-elmélet egyik változata ez), aminek azonban nincs semmilyen valóságos alapja.

37 „Az antiszemiták által saját céljaik érdekében hangoztatott vádak ellenére egyetlen jóérzésű ember sem tagadhatja, hogy a magyar zsidók a legteljesebb mértékben megszolgálták azokat a jogokat, amelyeket egy nagylelkű nép nagylelkű alkotmánya biztosított számukra. Hazaszeretüket minden lehetséges módon és eszközzel kinyilvánították.” Nathaniel Katzburg: Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943. Bábel, Bp., 2002. 244.

megalkotását a trianoni Magyarország égető belső szükségletei indokolták. „Ez a törvény [...azoknak] a szükségleteknek a kielégítésére törekszik, amelyek a háború befejezése és Magyarország megcsonkítása óta országszerte észlelhetők”, mármint a keresztény középosztály gazdasági rivalizálása magával a zsidó középosztállyal.³⁸ Az égető belső társadalmi szükségletek sorában említette a követ 1919 zsidó jellegét is mint egyikét azon tényezőknél, amelyek a zsidótörvényt úgymond életre hívták. „A hittestvéreinkre ránehezülő ellenséges közhangulatot tovább mélyíti Kun Bélának és zsidó komisszárjainak emléke (20-ból 18-an zsidók voltak)” – értelmezte Khuen-Héderváry mondatait a zsidó szervezet.³⁹

*

Mi az esélye ezek fényében annak, hogy a munkaszolgálatban, továbbá az 1944-es deportálások, illetve a gettósítás során elpusztított zsidó (és roma) népesség is bekerüljön a nemzet mint áldozati közösség fogalmkörébe? Meglehetősen csekély ennek a valószínűsége. Nem utolsósorban azért is, mert a nem zsidó népesség – tettestársként (az állami és a helyi hatóságok, valamint a csendőrség és a nyilas pártszolgálatosok 1944. március 19-ét követően) és zömmel passzív szemlélődőként (bystander) – szintén kivette a maga részét a genocídium végrehajtásából (legalábbis a népirtás zökkenőmentes lebonyolításából). A tettes-trauma viszont – Németországon kívül⁴⁰ – egyetlen más országban, így Magyarországon sem talált eddig befogadó talajra.⁴¹

Ezért nem válhatott a múltban és nem feltétlenül válik a jövőben sem teljes értékű nemzeti emlékhellyé nálunk a holokauszt emlékezete; ennek a helynek a betöltésére máig Trianon tűnik egyedül jogosultnak. Akkor nőheti ki magát a zsidóüldözés és népirtás kollektív emlékezete őszintén és teljes körűen gyakorolt nemzeti kommemorációvá, ha az identitásbiztosító áldozati traumák⁴² kulturális konstrukciói egyszer majd idehaza is kiegészülnek a tettes-traumával. Ez azonban egyelőre várat még magára.

38 Uo. 245.

39 Uo. A kérdést tágan és érdemben tárgyalja: *Pók Attila: A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők a huszadik századi Magyarországon.* Akadémiai, Bp., 2010. különösen 107–133., 159–171., 294–311.

40 *Bernhard Giesen: From Denial to Confessions of Guilt: The German Case.* In: *Alexander, J. C.: Remembering the Holocaust* i. m. (30. jz.) 117.

41 *Heidemarie Uhl: Transformations of Austrian Memory: Politics of History and Monument Culture in the Second Republic.* *Austrian History Yearbook* 41. (2001) 149–167.; *Tim Cole: Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto.* Routledge, New York, 2003. 221–249.; *Vásárhelyi Mária: Csálóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban.* Kalligram, Pozsony, 2007. 99–113., 120–125.; *Pataki Ferenc: A varázsát vesztett jövő.* Noran Libro, Bp., 2011.

42 A trauma mint identitássteremtő entitás fogalmához vö. *Bánfalvi Attila: A trauma mint kulturális narratíva.* *Debreceni Disputa* 7. (2009) 5. sz. 10–15.

GÁBOR GYÁNI

NATION, COLLECTIVE MEMORY AND PUBLIC HISTORY

The emergence of academic history writing in the 19th century soon pushed collective memory into the background and even discredited it. Today, however, we are witnessing processes which evolve in the opposite direction. The ever more conspicuous spread of collective memory is weakening the social acceptance of professional historiography. According to one of the conceptual responses to this development, historiography itself is but one method or manifestation of collective memory. Yet, despite the heated dispute of the problem, there can be no return to the previous state when academic history writing was able to monopolise the discourse on the past. An important obstacle to restoration is the mere fact that public history had in the meantime become a force liable to shape both public opinion and knowledge, which claims for itself the exclusive right of speaking about history.

Public history is a complex and diffuse phenomenon, which mainly diverges from history writing in that it aims at fully meeting the ever changing expectations of the audience. One of the consequences is that public history can almost always be easily instrumentalised for manifestly political ends, and that it aims at rather entertaining than educating its public. Public history is thus an efficient means of identity politics, and at the same time an integral constituent of mass culture, which almost always provides public memory with emotional and intellectual impulses.

History writing, collective memory and public history together constitute the intellectual and communicational field where the basic topoi of national memory are born, which would then serve as the durable basis of any memorialising practice. In Hungary two traumatic experiences have functioned as the starting points of real and potential places of national memory (P. Nora): one of them is the memory which manifests itself in the Trianon syndrome, and is attached to the territorial losses of the country after World War I, whereas the other is a different past with the Holocaust committed during World War II in the focus. These are competing traumatic historical narratives, yet the Trianon syndrome monopolises and reserves for itself the national claim for the traumatic past in its function of sustaining identity. The basis of reference for it is the concept of the nation as an exclusive sacrificial community, which involves the conceptual relativisation, and sometimes the outright negation, of the Jewish sacrificial community. A key role in this process is played by the instrumentalisation of the historical past, which is an integral part of the intellectual machinery of the political right. It is assisted by an ever growing number of organs of public history and the equally increasing number of manifestations of this particular view of history. The mutual absolutising of the victim trauma, as well the absence of recognising and admitting the perpetrator trauma necessarily prevent the Trianon syndrome and the Holocaust trauma from serving simultaneously as equally full-right places of national memory in the communal mind.

